

Algimantas Katilius

Lietuvos istorijos institutas, Vilnius

Recenzuojama:

Vincetas Juzumas,
Žemaičių vyskupijos aprašymas,

iš lenkų kalbos vertė ir parengė Mindaugas Paknys

Varniai: Žemaičių vyskupystės muziejus,
2013, 1078 p., elektroninis opt. diskas. ISBN 978-609-95591-0-0

Gal per daug lengvai sutikau su redaktoriaus pasiūlymu parašyti recenziją apie fundamentinį kunigo Vincento Juzumo (Wincenty Juzumowicz, 1819–1901) veikalą. Pirmiausia todėl, kad nesu specialiai tyręs Žemaičių vyskupijos istorijos, nes visada daugiausia dėmesio skyriau Seinų vyskupijos istorijai¹. Todėl kritinį šio veikalo įvertinimą palikime ateities istorikams, kurie tirs Žemaičių vyskupijos ir jos parapijų istoriją, o šiame rašinyje trumpai apžvelgsiu visų trijų lietuviškų vyskupijų istorijos tyrimus, sykiu atkreipdamas dėmesį į kai kuriuos Juzumo *Žemaičių vyskupijos aprašyme* paliestus klausimus, – juolab kad pradžia jau padaryta².

Susipažinus su XIX–XX amžiaus pradžios lietuviškų vyskupijų – Vilniaus, Žemaičių (Telšių) ir Seinų – istoriografinė padėtimi, galima teigti, kad visos susilaukė kunigų istorikų dėmesio. Apie Vilniaus vyskupus XIX amžiaus viduryje rašė kunigas Vincetas Prialgauskis (Wincenty Przyłgowski, 1818–1878), paskelbęs trijų tomų studiją *Żywoty biskupów wileńskich*³. Vilniaus vyskupijai buvo skirti prelado Jano Kurczewskio (1854–1916) darbai, iš kurių svarbiausi – 1912 metais išspausdintas veikalas *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa djecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych* ir tritomė šaltinių publikacija *Kościół zamkowy, czyli Katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*⁴. Apie

1 Katilius 2009; *Vyskupo Antano Baranausko anketa dvasininkams*, 2012.

2 Jogėla 2002, 83–89; Paknys 2014, 181–194.

3 Przyłgowski 1860.

4 Kurczewski 1912; Kurczewski 1908–1916.

Seinų vyskupiją rašė net keli autoriai. Pirmiausia minėtinas prelatas Bonaventūra Butkevičius (Bonawentura Butkiewicz, 1794–1871), kurio plunksnai priskiriamas XIX amžiaus viduryje parašytas veikalas lenkų kalba apie Katalikų Bažnyčios padėtį Lenkijos Karalystėje. Šiame, deja, nedatuotame ir rankraščiu taip ir likusiame darbe, kuris šiandien saugomas Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje⁵, tarp kitų karalystės vyskupijų aptariama ir Seinų vyskupija. Apie šios vyskupijos ganytojus rašė kunigas Stanisławas Jamiołkowski (1834–1885). Taip pat nedatuotas ir tik rankraščiu likęs jo darbas *Opisanie kościoła sejneńskiego pod względem historycznym, architektonicznym i inwentarskim* dabar saugomas Lomžos vyskupijos archyve⁶. Tačiau išsamiausia Vygrių (nuo 1818 metų – Seinų) vyskupijos ir parapijų istorija – šį kartą jau lietuvių kalba – parašė ilgametis Seinų kunigų seminarijos Bažnyčios istorijos profesorius prelatas Pranciškus Augustaitis (1848–1915), kurio studijos „Vygrių ir Seinų dijecez. istorija“ ir „Seinų dijecezijos bažnyčių monografija“ 1909–1912 metais buvo spausdintos Seinuose leistame žurnale *Vadovas*⁷.

Išsamiausiai tirta Žemaičių vyskupijos, nuo XIX amžiaus vidurio vadintos Žemaičių (Telšių) vyskupija, istorija. 1830 metais nedidelę šios vyskupijos istoriją parašė kanauninkas Stanislovas Čerskis (Stanisław Czerski, 1777–1833)⁸. Jau platesnę jos istoriją 1848 metais išspausdino vyskupas Motiejus Valančius⁹. Šis veikalas vertintas įvairiai. Buvo ir kritiškų pasisakymų, kuriuos išsakė amžininkai – pats Juzumas ir prelatas Benediktas Smigelskis (Benedykt Śmigielski, 1784–1879)¹⁰; kritiškai Valančiaus darbą vertina ir dabartiniai autoriai¹¹. Žemaičių vyskupijos istorija domėjosi ir minėtasis prelatas Smigelskis. Jo darbai rašyti lenkų kalba¹², bet kai kurie XX amžiaus pradžioje išversti į lietuvių kalbą ir paskelbti žurnale *Draugija*¹³. Tačiau pačią plačiausią Žemaičių vyskupijos ir jos parapijų istoriją XIX amžiaus pabaigoje parašė aptariamąs knygos autorius kunigas Juzumas.

Kada Juzumas pradėjo rinkti istorinę medžiagą apie Žemaičių vyskupystę, nėra žinoma. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad jis paliko du Žemaičių vyskupystės aprašymų rankraščius – lietuvių ir lenkų kalbomis. Lietuviškai rašytas aprašymas yra daug mažesnės apimties už lenkiškąjį ir galima spėti, kad jis buvo parašytas anksčiau. Štai ir Juozas Tumas-Vaižgantas nurodė, kad lietuviškas tekstas parašytas 1878–1879 metais¹⁴, o štai lenkiškojo antraštiniame puslapyje nurodoma 1899 metų data. Šiaip ar taip, lietuviškas Žemaičių vyskupijos aprašymas šiandien saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraštyne, o lenkiškasis –

5 [Butkevičius] [be datos].

6 Jamiołkowski [be datos].

7 Kun. P. A. [Augustaitis] 1909–1912; Kun. P. A. [Augustaitis] 1911–1912.

8 Czerski 1830. Taip pat žr. lietuvių kalba: Čerskis 2013.

9 Wołonczewski 1848.

10 Smigelskis 1911.

11 Jovaiša 2014, 171–180.

12 Krasauskas 1963, 180. Apie Smigelskio pastangas rašyti Žemaičių vyskupijos istoriją žr. Prašmantaitė 1999a, 159–170.

13 Smigelskis 1908–1910; Smigelskis 1912a; Smigelskis 1912b.

14 Prašmantaitė 1999b, 16.

Varšuvoje. Tik ne visai aiški konkreti jo saugojimo vieta (sic!). Įvadinio straipsnio autorius Mindaugas Paknys nurodo Varšuvos arkivyskupijos archyvą, o štai kompaktiniame diske, informacijoje apie rankraštį, užrašyta, kad jis yra Varšuvos arkivyskupijos seminarijos bibliotekos archyve (sic!). Tikriausiai teisinga pastaroji informacija, nes sąsajas su seminarija rodo ir spaudas rankraščio antraštiniame lape: „Biblioteka Seminarjum Metr. Warszawskiego“. Tenka tik apgailėtai, kad knygos parengėjas nepasidomėjo, kokiais keliais šis rankraštis iš Varnių pateko į Varšuvą. Tiesa, įrašė rankraščio antraštiniame lape sakoma, kad jį 1927 metų kovo 2 dieną bibliotekai dovanojo advokatas Stanisławas Roliński. Teksto rengėjas nepasidomėjo ir faktu, kodėl tekstas liko rankraštyje, t. y. ar nebuvo mėginimų jį išspausdinti. Šiaip ar taip, pirmiausia Juzumo darbu pasinaudojo lietuvių išeivijos autoriai¹⁵. Pačioje Lietuvoje pirmas Juzumo rankraštį paminėjo istorikas Vytautas Jogėla, tačiau jis naudojosi ne originalu, bet Liublino katalikų universiteto archyve saugomu Juzumo rankraščio mikrofilmu¹⁶.

Juzumo tekstas knygoje pateiktas ne originalo kalba, bet išverstas į lietuvių. Vertimas (vertė knygos pats parengėjas Mindaugas Paknys) atliktas kvalifikuotai, išlaikant stilistines autentiško teksto ypatybes. Rankraščio komentarai beveik tik tekstologiniai; daugiausia dėmesio skiriama rankraščio korekcijoms. Parengėjas taisė tik akivaizdžias dalykines klaidas, taip pat lietuvinio tradiciškai nusistovėjusius valdovų vardus, kitus asmenvardžius ir vietovardžius. Tačiau jau išnykę vandenvardžiai ir smulkesni vietovardžiai perteikiami taip, kaip parašyta Juzumo rankraštyje. Kai kuriose vietose identifikuojama Juzumo naudota literatūra ir archyviniai šaltiniai. Jis visada pateikia vyskupų gyvenimo ir vyskupavimo Žemaičių vyskupijoje metus, kai kuriuos kitus biografinius duomenis. Pasigedau tik nors trumpų tekste minimų kunigų, bent jau dirbusių XIX amžiuje, biografijų. Vertėjui galima papriekaištauti ir dėl vertime vartoto termino *pavietas*. XIX amžiaus administraciniam Lietuvos skirstymui žymėti lietuvių istoriografijoje yra įsitvirtinęs terminas *apskritis*. Žinoma, ten kur kalbama apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikus, tinkamas ir *pavietas*. Ir dar viena pastaba: moterys vienuolės turėtų būti vadinamos ne marijonėmis, o marijavitėmis (pavyzdžiui, Kražių marijavičių vienuolynas). Šiaip ar taip, vertimas į lietuvių kalbą Juzumo veikalą daro prienamesnį platesniam skaitytojų ratui. Tačiau mokslininkams ir mokslininkėms visada daugiau naudos duos kompaktiniame diske paskelbtos autentiško rankraščio teksto faksimilės.

O dabar trumpai apžvelkime Juzumo darbo turinį. Jau rankraščio pavadinimas – *Miedniki, albo Opisanie dawnej Dyecezyi Miednickiej albo Żmujdzkiej z dodatkiem różnych wiadomości przez Ks. Wincentego Juzumowicza Archipresbytera Wornieńskiego Kanonika Żmujdzkiego. 1899 r.* – rodo, kad tyrimas apima visą Žemaičių vyskupiją. Į tyrimo lauką įėjo ir tos parapijos, kurios XIX amžiaus viduryje iš Vilniaus vyskupijos buvo

¹⁵ Rugytė 1974, 202–211.

¹⁶ Jogėla 1992, 102–103.

priskirtos Žemaičių vyskupijai. Išanginėje dalyje autorius pateikia žinių apie žemaičių kilmę, garbintus pagoniškus dievus, aprašo istorinius įvykius ir Žemaitijos valdymo ypatybes. Toliau pasakojama pačios vyskupijos istorija: žemaičių krikštas, vyskupijos įsteigimas, pagrindinės vyskupijos institucijos (kapitula, konsistorija, seminarija). Žemaičių vyskupas Juzumas aptaria pradėdamas pirmuoju vyskupu Motiejumi ir baigdamas 1883 metais vyskupu tapusiu Mečislovu Leonardu Paliulioniu (1834–1908) bei vyskupu sufraganu Gasparu Feliksu Cirtautu (1841–1913). Ypač originalūs yra vyskupų – Juzumo amžininkų – aprašymai, pirmiausia – Valančiaus. Autorius pateikia mūsų istoriografijai nebūdingą kritišką jo asmenybės ir veiklos įvertinimą, tačiau mini ir gerus vyskupo darbus.

Parapijas ir filijas Juzumas aprašo ne pagal bažnytinį suskirstymą – dekanatus, o pagal tuometį administracinį suskirstymą, t. y. pagal apskritis: Telšių, Šiaulių, Panevėžio, Raseinių ir Kauno. Tačiau neaprašytos liko Žemaičių vyskupijai tada priklausiusios Kuršo gubernijos parapijos. Išimtis čia tik Palangos parapija. Galima pritarti istorikei Aldonai Prašmantaitėi, kad taip Juzumas sudarė „[e]nciklopedinį Žemaitijos vietovių – miestelių, bažnytkaimių, kaimų – žinyną, kuriame istoriniai faktai apie vietovę papildomi vietovardžių kilmės aiškinimu, padavimais, pateikiama žinių apie žemaičių papročius, jų buitį, verslus“¹⁷. Prieš rašydamas apie konkrečias parapijas ir filijas, Juzumas visada pateikia ir bendrus apskričių aprašymus.

Tačiau darbas svarbus ne tik dėl statistikos: jame itin daug to meto kasdienybės realijų. Autoriui rūpi ir tų parapijų gyventojų buitis, ir jų išsilavinimas (mokėjimas ar nemokėjimas skaityti), moralė, kasdienė religinė praktika, apskritai maldingumas. Koks tas pasakojimas spalvingas, kaip prisodrintas detalių, rodo kad ir tokie pavyzdžiai. Štai rašydamas apie Varnių Šv. Aleksandro bažnyčios parapijiečius Juzumas nurodo, kad daugumos jų moralė vertintina gerai, gana daug esama tikrai pamaldžių gyventojų. Tačiau, pasak autoriaus, ne vieną žmogų iš doros kelio išveda turgūs ir gausios mugės. Blaivybė visiškai apleista. Moterims daugiausia rūpi mados ir apsirengimas (p. 176). O štai vertindamas Telšių parapijos ir filijų parapijiečius rašo, kad jie nepasižymį nei blaivybe, nei pamaldumu, nei krikščionišku mokymu, skaitančių knygas, palyginus su bendru gyventojų skaičiumi, irgi labai nedaug (p. 207). Moralės atžvilgiu gana aukštai vertinama tik Ylakių parapija, kuri Juzumo veikale tarytum pavyzdinė: jos gyventojai prisirišę prie bažnyčios, stipriai atsidavę religinėms praktikoms, laikosi blaivybės ir kone visi skaito knygas (p. 222). Ir atvirkščiai: itin maža Žemalės parapija labai silpnai pažįsta krikščionybę, blaivybė ten nepuoselėjama, taigi ir skaitančių knygas nedaug (p. 241). Tirkšlių parapija grynai žemaitiška, žmonės malonūs, daugiausia laikosi gerų papročių, paslaugūs ir prie bažnyčios prisirišę, o ir materialiai neblogai apsirūpinę (p. 245). Gana išsamiai Juzumas apibūdino ir Alsėdžių parapijiečius. Ši parapija grynai žemaitiš-

¹⁷ Prašmantaitė 1999b, 18.

ka, žmonės švelnių ir mielių bruožų, vidutinio ūgio, daugiausia apvalaus veido su riesta nosimi, gražios veido odos, ypač – moterys. Kalba jie žemaitiškai, šiek tiek įmaišydami lenkiškų žodžių, su kiek užtęstu kirčiavimu. Rengiasi visad puošniai ir turtingai, ypač – moterys. Todėl rūbai čia yra pagrindinė prekė. Kiekviena šeimininkė dėvi gražias skrybėlaites ir visada pasidažo, o paskui šeimininkes taip elgiasi ir jų dukros bei apsukresnės merginos. Iš madingos švelnaus plauko vilnos ir medvilnės audžia skareles ir įvairias drobeles. Todėl ne kiekvienas čia turi santuoką – viską išleidžia tai rūbams, tai transporto priemonėms, o dažnai ir lėbavimams, kadangi mėgsta svetingumą ir iškilmingumą. Čia nemažai kainuoja iškelti vestuves ar krikštynas, tačiau daugiausia valstiečius skurdina kraičiai dukroms. Pasiturinčiai šeimos mažai ir keli šimtai rublių kraičiui sumokėti, o turtingai – ir tūkstantis nėra daug. Krikščionybės pažinimas gana paviršutiniškas, nors religinio nusiteikimo dažniausiai pakanka. Motinos nuo mažų dienų vaikus moko šventų tikėjimo tiesų, nusiteikimo išpažinčiai ir praktinio krikščioniško gyvenimo. To paties moko ir vadinamosios davatkos. Ūkininkų vaikai beveik visi moka skaityti, tačiau labai dažnai skaito ir vargingesni valstiečiai, ypač – mergaitės, kadangi nemokėjimas skaityti knygų čia laikomas didele gėda. Berniukai, daugiausia dėl karinės prievolės, siekia aukštesnių mokslų. Ir moralumas čia tikriausiai geresnis negu kitur. Čia niekas nežino Lietuvoje tokiu dažnu papročiu tapusių vakarėlių, kurie jaunimą veda prie didelio amoralumo. Šeštadienio vakarą čia anksčiau einama ilsėtis, kad kitą dieną anksčiau išsiruoštų į bažnyčią. Žiemos metu šventiškus vakarus leidžia dainuodami šventines dainas ir šiek tiek laiko žaisdami moralius žaidimus. Merginos pavieniui čia retai vaikščioja, o karčemoje dar rečiau apsilanko. Dėl to gyvenant atokiau stovinčiuose namuose rečiau bendraujama, o tai turi įtakos moralumui (p. 329–330).

O dabar pažiūrėkime, kaip parapijiečių moralę Juzumas vertino parapijose už Žemaitijos ribų. Štai pavyzdys iš Panevėžio apskrities. Joniškėlio parapija moralės atžvilgiu gana pavyzdinga, prie bažnyčios prieraiši ir gana jai atsidavusi, nes per porą metų, kai 1874 metais imtasi bažnyčią remontuoti, jos atnaujinimui ir papuošimui surinko per aštuonis tūkstančius rublių. Skaitančių knygų jau yra nemažai, ir jų kiekvienais metais daugėja. Blaivybės paprastai laikomasi, tačiau yra ir nemažai piktnaudžiaujančių alkoholiu. Kai kurie šios parapijos gyventojai yra sukaupe turto. Dažnas arklidėje laiko ne po vieną elegantišką žirgą ir turi grakščią šventišką karietai. Jų kalba, rūbai, papročiai ir tradicijos visiškai tokie kaip ir kitur Lietuvoje (p. 632).

Pasak Juzumo, Kauno apskrities parapijos taip pat turėjo savitumą. Štai Vilkijos parapijoje blaivybės didžiaja dalimi laikomasi. Skaitančiųjų knygų čia nemažai, ir jų kiekvienais metais daugėja. Materialiuoju atžvilgiu taip pat laikosi gana gerai, nemažai čia ir gana turtingų žmonių. Transporto priemonės, kinkymas ir žemės įdirbimas čia daugiausia pagal prūsų pavyzdį. Brikos ir šlajos kinkomos dviem ark-

liais, vienu arkliu kinkytų rogių, kaip kitur Lietuvoje, čia labai mažai. Papročiai ir tradicijos čia savitos. Šneka lietuvių kalba, tačiau savita panemunės tarme. Žmonės gana malonūs ir nuolankūs (p. 995).

Visas šias smulkmenas pateikiau neatsitiktinai. Manau, kad kaip tik jos ir sudaro svarbiausią veikalo vertę. Žinoma, Juzumas gausiai naudojosi prieš tai rašiusių autorių darbais (jie smulkiai išvardyti įvadinime publikacijos straipsnyje). Svarbus žinių šaltinis aprašymo autoriui buvo archyviniai dokumentai – ne tik iš vyskupijos archyvo, bet ir iš parapijų archyvų. Tačiau šiame darbe pirmiausia matome Juzumo gyvento laiko realijas, kurių akylas stebėtojas jis buvo. Tai darbą daro ne tik istoriniu tyrimu, bet ir tam tikru XIX amžiaus antrosios pusės Žemaitijos kasdienybės šaltiniu. Neginčytina šio darbo vertė ir lokaliniam Žemaitijos vietovių tyrimams. Kad ir kaip paradoksalu, bet Juzumo darbas labai primena jau antruoju XX amžiaus dešimtmečiu paskelbtą Augustaičio studiją apie Vygrių ir Seinų vyskupijas. Čia taip pat įdėta vyskupų biografijų, apibūdinamos vyskupijos institucijos ir atskiros parapijos. Kaip ir Juzumas, Augustaitis ne tik aprašo parapijų religinę gyvenimą, bet ir pateikia duomenų apie XX amžiaus pradžios lietuvių ir lenkų santykius parapijose.

Šaltiniai:

- [BUTKEVIČIUS, BONAVENTŪRA,] [be datos]: [Apie Bažnyčios padėtį Lenkijos Karalystėje]; Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius: f. – 130, b. 1205 (lenkų kalba).
- JAMIOŁKOWSKI, STANISŁAW, [be datos]: *Opisanie kościoła sejneńskiego pod względem historycznym, architektonicznym i inwentarskim*, Lomžos vyskupijos archyvas, signatūra nenurodyta (lenkų kalba).

Skelbti šaltiniai ir literatūra:

- CZERSKI, STANISŁAW, 1830: *Opis Żmudzkiey dyecezyi*, Wilno: w Druk. Dworca.
- ČERSKIS, STANISLOVAS, 2013: *Žemaičių vyskupijos aprašymas: su trimis nedideliais žemėlapiais, sudarytas katedros kanauninko Stanislovo Čerskio, teologijos daktaro, daugelio mokslo draugijų nario*, vertė Jadvyga Rauckienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- JOGĖLA, VYTAUTAS, 1992: „Žemaičių vyskupijos istorija – Liublino universiteto archyve“, *Lt* 12, 102–103.
- JOGĖLA, VYTAUTAS, 2002: „Motiejus Valančius pagal Vincentą Juzumą“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 20, 83–89.
- JOVAIŠA, LIUDAS, 2014: „Kritinis diskursas ar literatūrinė vaizduotė? XVII a. Žemaičių vyskupijos istorija Motiejaus Valančiaus *Žemaičių vyskupystėje*“, *Bažnyčios istorijos studijos* 7, 171–180.

- KATILIUS, ALGIMANTAS, 2009: *Katalikų dvasininkijos rengimas Seinų kunigų seminarijoje (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- KRASAUSKAS, RAPOLAS, 1963: „Benediktas Smigelskis“, *Lietuvių enciklopedija* 28, Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 180.
- KUN. P. A. [AUGUSTAITIS, PRANCIŠKUS], 1909–1911: „Vygrių ir Seinų dijecez. istorija“, *Vadovas* 11, 272–279; 12, 373–380; 13, 68–79; 14, 172–184; 15, 276–286; 16, 386–395; 17, 71–80; 18, 181–185; 19, 260–275; 20, 367–382; 21, 73–82; 22, 175–185; 23, 273–283; 24, 383–397; 25, 59–72; 26, 165–181; 27, 272–279; 28, 374–378; 29, 68–72; 30, 158–159.
- KUN. P. A. [AUGUSTAITIS, PRANCIŠKUS], 1911–1912: „Seinų dijecezijos bažnyčių monografija“, *Vadovas* 32, 371–377; 34, 152–166; 35, 267–278; 36, 382–395; 37, 64–70; 38, 175–180; 39, 279–283; 40, 386–387; 41, 74–78; 42, 176–179; 43, 281–284; 44, 380–383; 45, 70–80; 46, 178–180; 47, 275–281; 48, 385–389; 49, 75–82; 50, 168–172.
- KURCZEWSKI, JAN, 1912: *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa dijecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego.
- KURCZEWSKI, JAN, 1908–1916: *Kościół zamkowy, czyli Katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, na podstawie aktów kapitulnych i dokumentów historycznych, 1–3 (1 – 1908; 2 – 1910; 3 – 1916), Wilno: nakład i druk Józefa Zawadzkiego.
- PAKNYS, MINDAUGAS, 2014: „Žemaitijos bažnyčių dailė ir architektūra Vincento Juzumo Žemaičių vyskupijos aprašyme“, *Bažnyčios istorijos studijos* 7, 181–194.
- PRAŠMANTAITĖ, ALDONA, 1999a: „Benediktas Smigelskis ir Žemaičių vyskupijos istorija“, *Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 159–170.
- PRAŠMANTAITĖ, ALDONA, 1999b: „Žemaičių vyskupystė“ vyskupijos istorijos devyniolikto amžiaus tyrinėjimų kontekste“, *M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystei“ – 150*, sudarytojas Aleksandras Žalys, Klaipėda: Klaipėdos universitetas, Motiejaus Valančiaus kultūros centras, 13–18.
- PRZYAŁGOWSKI, WINCENTY, 1860: *Żywoty biskupów wileńskich* 1–3, Petersburg: nakład autora, druk Jozafata Ohryzki.
- RUGYTĖ, ALICIJA, 1974: *Švėkšna*, redaktorė Alicija Rugytė, Čikaga: Švėkšniškių draugija, 202–211.
- SMIGELSKIS, BENEDIKTAS, 1908–1910: „Kun. vikaro užrašai“, *Draugija* 22, 120–122, 23, 239–244, 24, 342–356, 27, 221–231, 29, 21–32, 30, 153–156, 33, 13–24, 34, 132–148, 35, 240–251, 36, 251–264, 37, 18–25, 38, 94–102.
- SMIGELSKIS, BENEDIKTAS, 1911: „Kritika vysk. Valančiaus „Žemajtiu Wiskupistes“, *Draugija* 55–56, 268–275; 57, 19–27; 58, 135–142; 59, 299–303.
- SMIGELSKIS, BENEDIKTAS, 1912a: „Atsiminimai apie senobinę Žemaičių vyskupystę“, *Draugija*, 63, 233–243.

SMIGELSKIS, BENEDIKTAS, 1912b: „Pastabos apie padidintą Žemaičių vyskupystę“, *Draugija* 64, 342–346, 65, 37–41, 66–67, 141–146, 68, 256–260, 70, 151–155.
Vyskupo Antano Baranausko anketa dvasininkams (1898 m.), parengė Algimantas Katilius, iš lenkų kalbos vertė Irena Katilienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012.
WOŁONCZEWSKIS, MOTIEJUS, 1848: *Żemajtiu Wiskupiste*, Wilniuj: spaustuwieje Juozapa Zawadzki.

ALGIMANTAS KATILIUS
XIX amžiaus istorijos skyrius
Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5
LT-01108 Vilnius, Lietuva
el. p.: katilius1@gmail.com

Gauta 2014 m. rugsėjo 19 d.